

A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16-17. században

Az a tény, hogy az Ószövetség könyveit ezen a nyelven írták, nem mindig egyforma színvonalon ugyan, de általában kiemelt helyet biztosított a keresztyén teológiában a hébernek.[1] A „lingua sancta hebraica” a Vulgata hegemoniája ellenére jelen volt a középkori exegézisben. A héber jelentőségét a humanizmus még inkább aláhúzta. Az eredeti források kutatásának hangsúlyozása nyomán az Ótestamentum nyelve „lingua primigenia” értelemben egyenesen megkerülhetetlenné vált. A nyelv és a postbiblikus héber irodalom iránti érdeklődés a reformáció előestéjén a figyelem középpontjába került a Johannes Reuchlin (1455-1522) munkásságát kísérő viták közepette. Az egyház a héber nyelv „szent” voltát elvben soha nem tagadta, de nagy veszélyt látott a rabbinikus irodalom hatásában. Jellemző, hogy a „humanisták fejedelme”, Erasmus, aki ugyan nem tanulta meg az Ótestamentum nyelvét, de fontosságát mindvégig hangsúlyozta, maga is elfogadta, hogy a héber nyelv és a rabbinikus irodalom tanulmányozása „judaizáláshoz” vezethet. A vita gyakorlatilag a héber javára dőlt el, elsősorban azért, mert érvényesült Erasmusnak az a nézete, hogy a humanista filológiai módszerek alkalmazhatók a Szentírás szövegének vonatkozásában is. A reformáció Bibliához való viszonyában ez bizonyult az egyik, nem jelentéktelen, tényezőnek. A „Bibliát az emberek kezébe” programban a legerősebb láncszem lett a fordítás az eredetiről az anyanyelvre.

A reformált egyház keretei között létrehívott új típusú iskolákban a bibliai nyelvek megjelenését egyaránt támogatta a humanista és a reformátori szellem. Közismert tény, hogy Philip Melancthon iskolaszervező tevékenysége rendkívüli hatású volt. Luther kiváló munkatársának szellemében szervezett protestáns iskolák szerte Európában a reformáció és a humanizmus sajátos ötvözetében működtek.[2] A Melancthon által megálmodott iskola alapfeladata, hogy a klasszikus világhoz képest lesüllyedt szellemet újra magasba emelje, s a középkori hamis tanítástól megtévesztett lelkeket igaz istenismeretre nevelje. Ez az iskola a tudós kegyesség intézménye. Miután a klasszikus világ tiszta szelleméhez a latin nyelv által lehet eljutni, ez a tanítás-tanulás nyelve és a tanulmányok fundamentuma. De a latin szerzők tökéletes megértéséhez a görög nyelvre is szükség van, ezért azt már a tanulmányok korai szakaszában fel kell venni a tananyagba. A *héber* nyelv ismeretét azoktól kívánja meg Fülöp Mester, akik lelkeszi pályára lépnek, de a görögben való jártasságot a jogászoktól és orvosoktól is elvárja. A melancthoni iskola megtartotta a középkori septem artes liberales sémáját, de megtöltötte azt a reformáció új szellemi tartalmával. Az iskola alsó fokozata, a trivium, a grammatika, retorika, dialektika kurzusaival a magas szintű nyelvi képzést igényelte, a tisztának álmodott klasszikus szellem megragadásához szükséges eszközök elsajátítása mellett azt tűzve ki célul, hogy ez a Biblia lehető legmélyebb ismeretét szolgálja. Erre épült a quadriviumnak megfelelő logikai vagy metafizikai tanfolyam, melynek tárgyai a görög nyelv, a fizika, az etika, a logika, a politika, a geometria és az asztronómia. A

wittenbergi egyetem szabályzata szerint, amit Melanchton 1545-ben szerkesztett, a *héber* nyelv a bölcsészeti tagozaton jelent meg. Ez a tanfolyam mintegy előkészítette a teológiai karon folytatandó tanulmányokat, ahol a bibliai nyelvek ismerete nélkülözhetetlen volt.

Az 1567. évi debreceni zsinat úgynevezett nagyobb cikkeiben megtaláljuk a magyarországi reformált iskolákban tanítandó tantárgyak felsorolását.[3] Az alapvető stúdiumok a latin, a görög, a logika és a retorika, mint amelyek a teológia tudományára készítenek elő. A kánon megemlíti a hébert is, az „ahol lehet” kitételrel kísérve. A törvény szövegében a 16. század második felének általános helyzete nyert ezzel megfogalmazást: nem minden iskolában volt alkalmas tanár a héber tanítására. A héber nyelvnek ez a bizonytalan, esetleges helyzete a stúdiumok között később is jellemző maradt.

Az egykor virágzó középkori plébániai iskolából – elegendő források hiányában ma még nem eléggé ismert folyamat nyomán – Melanchton szellemét hordozó protestáns intézménnyé lett a sárospataki schola a 16. század közepére. Az iskola vezetői Wittenbergben tanultak, Melanchton tanítványai voltak. Nem szükséges különösebben bizonygatnunk, hogy mesterük tanrendszerét igyekeztek Patakon meghonosítani, még hozzá nem eredménytelenül. A 16. század második felének legkiválóbb pataki tanára, Szikszai Fabricius Balázs tanított grammatikát, retorikát, dialektikát, geometriát, zenét, poetikát, történelmet, etikát, gazdaságtant, politikát, fizikát, földrajzot, csillagászatot, egyházjogot, görögöt, teológiát. Ezek a tárgyak az akkori tudományosság csaknem minden részét felölelték.[4]

Az iskolában nem volt pontosan rögzítve az előadandó tárgyak száma, anyaga és terjedelme. Az intézmény színvonala a tanár felkészültségén, rátermettségén és a tanuló tehetségén, szorgalmán múlott. A 16. századi pataki rektorok kivétel nélkül kiválóan képzett, Wittenberget és több más egyetemet is megjárta tudósok voltak.[5] A legkiválóbb diákjaik számára természetesen adódott, hogy itthoni tanulmányaikat Luther városában folytassák és fejezzék be tanáraikhoz hasonlóan. Patakon rendelkezésre állt a színvonalas iskolázást biztosító képzett tanár és a tehetséges, szorgalmas diák egyaránt. Ez az első közvetett bizonyítékunk, hogy a 16. században a *héber nyelv alapjait* ebben az iskolában is tanították. Nehéz ugyanis feltételezni, hogy az Ótestamentum nyelvének teljes ismerete hiányában bölcsészeti vagy teológiai tanulmányokat folytathattak a patakiak Nyugaton. Feltevésünket megerősíti, hogy *Thúri Farkas Pál* – 1558 és 1561 között volt pataki rektor –, aki csak egy esztendő tanult Wittenbergben, tudott héberül. A török hódoltság életét ismertető nevezetes levelében, amely tolnai tartózkodása során született, így nyilatkozik erről: „*A zsidókkal nekem majd minden napon harcom van (segít ebben a héber nyelv valamelyes ismerete), amit ők versengéssel növelnek.*” [6] Thúri Pál Szegedi Kis István tanítványa volt, nem lehetetlen, hogy tőle tanulta az Ószövetség nyelvét,[7] Wittenbergben pedig továbbfejleszthette ismereteit. Nyelvismeretének színvonalára utal a „*valamelyes*” (qualiscunque) kifejezés, ami lehet a kötelező szerénység jele, de utalhat arra is, hogy a héber ismerete a latin és a görög után az utolsó helyen állt Thúri tudományos eszköztárában. Fentebb utaltunk rá, alább is látni fogjuk, hogy valószínűleg általánosnak mondható ez a helyzet a hazai református iskolákban, a patakiban mindenképpen, ami azonban némely kivételes egyéniségre egyáltalán nem volt jellemző. Thúri Farkas Pál fia *György*, 1597 előtt pataki diák, egyévi wittenbergi tartózkodás után kiadta Pál apostolnak általa görögéből héberre fordított két levelét, egy barátja halálára írt

héber vers kíséretében.[8] Egyet kell értenünk azzal a megállapítással, „hogyan ilyen bravúros teljesítmény otthoni héber tanulmányok nélkül teljesen elképzelhetetlen”. [9] Thúri György minden bizonnyal tanulta az Ótestamentum nyelvét Patakon is.

Apró adalékot szolgáltat az az 1579-ben történt sárospataki eset, amit Bornemisza Péter örökített meg egy itteni prédikátorról. A lelkész halálra méltónak ítelt egy házasságtörő nőt, viszont őt fajtalanságon kapták, amiért máglyára ítélték, de a földesúr megkegyelmezett neki. A bennünket elsősorban érdeklő adatot így közli Bornemisza: „... egy híres bölcz ember, ki io Sido, Görög, Deac és bölcz tanító lévén...”. [10] A feltehetően külföldet megjárt prédikátor a héber nyelvet is ismerte, és ez köztudott volt róla. A három nyelv ismeretének hangsúlyozása képzettségének színvonalát emelte ki.

A 16. században Patakon a nyelvoktatás meglehetősen erős volt. Ezt elsősorban a görög nyelvben való jártasság igazolja, [11] de a lelkészi pályára készülő diákokat a héber nyelv ismeretébe is bevezették.

Nyilvánvalóan visszautal a megelőzőre, a 17. századra nézve pedig figyelemre méltó tájékoztatást nyújt tárgyunkra nézve is az iskola törvénykönyve. [12] A bevezető szerint I. Rákóczi György kívánságára a régi törvényeket átvizsgálták és kibővítették 1621. január 8-án. Az atyák egyértelműen megállapították, hogy az iskolát igazgató paragrafusok nagyrészt nem újjak, hanem olyanok, „amelyeket elődeink szerkesztettek, eddig megtartottak és a gyakorlat megerősített”. [13] A tanárok kötelességeiről szólva kijelenti a szabályzat, hogy többek között „a latin és görög nyelvtant, a héber nyelv hasznos elemeit” rendszeresen tanítani kell. [14] A törvénykönyv még egyszer visszatér a kérdéshez, amikor a tanulóknak teszi kötelességévé a nyelvtanulást, elsősorban a görögöt és a latint. A héberrel kapcsolatban így fogalmaz: „akinek érdekében áll”, az tanulja. [15] Természetesen a tanítás és tanulás nyelve a latin, ennek a nyelvnek főszerepe van. Az is kiviláglik azonban a törvénykönyv vonatkozó részeiből, hogy a bibliai nyelvek közül a görögre nagyobb súlyt helyeztek, mint a héberre. Elég itt most arra utalnunk, hogy az írásgyakorlatot, különösen a levélírást nem csak latinul, de görög nyelven is szigorúan követeli a szabályzat. [16]

A hébernek ez a helyzete a tananyagban nem volt pataki specialitás, találunk európai viszonylatban is hasonló példát. A kiváló pedagógus *Johannes Sturm* (1507-1589) strassburgi gimnáziumában a 9-10 évre tervezett tanulmányi idő felénél kezdték el a diákok a görög nyelv tanulását, a hébert viszont csak annak legvégén, akkor is fakultatív módon. [17] Nyilván a pályaválasztástól függően, a lelképásztornak készülőket vették fel ezt a tárgyat.

Mit is jelenthetett a kortársak számára a pataki törvénynek a héberrel kapcsolatos kitétele: „akinek érdekében áll” (et cui ex re futurum est)? A pataki iskolát már a 16. században is látogatták nemes ifjak. [18] Az ő képzésükhöz nem tartozott hozzá a teológiában való olyan fokú elmélyedés, mint a lelkészi pályát választó közrendűek esetében. A héber speciálisan teológiai tárgynak számított, míg a görög – mint láttuk fentebb Melanchton álláspontját, valamint Sturm gyakorlatát – a magasabb fokú általános műveltséghez tartozott. A héber nyelv tehát ebben a tekintetben fakultatív helyzetben volt. A lelkészi pályára készülőket

számára azonban a tananyag részét képezte.

Ennek megfelelően az iskola első könyvjegyzékében megtaláljuk az ószövetségi nyelv tanulásához szükséges segédeszközöket is. Az 1623-ban összeállított lajstrom 296 művet tüntet fel.[19] Ebben az állományban 14 olyan könyv volt, amely a héber nyelv és az Ószövetség tanulmányozását segíthette. Ebből kettő volt nyelvtan, egy-egy szótár és lexikon, a többi Biblia. A kötetek azonosítása nem egyszerű, mert olykor csak ilyen egyszerűen találjuk a lajstromban: „Biblia Hebraea”, „Testamentum Hebraeum”, „Dictionarium Hebraeum”, „Lexicon Hebraicum”. Azért az megállapítható, hogy a törzsanyagot a legkiválóbb hebraisták művei alkották. Megvolt Patakon *Santes Pagninus* (1470-1541) francia dominikánus szerzetes két műve. Az egyiket „Biblia Hebraea, cum interpretatione latina” címmel vették fel a lajstromba. A másik – miután most is megvan a pataki könyvtárban[20] – könnyebben azonosítható: *Thesaurus Linguae Sanctae sive Lexicon Hebraicum*, Lugdunum, 1575. Hasonlóképpen rendelkezésre állt a diákoknak *Sebastian Münster* (1489-1541) egyik műve: „Biblia Hebraea, cum interpretatione”. A ferences szerzetesből reformátussá lett kozmográfus és hebraista a protestáns bibliafordításokra komoly hatást gyakorolt a héber Ótestamentum latin fordításával és az ószövetségi könyvek szövegkiadásával, grammatikai és lexikális munkáival. A lajstrom összeállítója az egyik Biblia Hebraea-t *Elias Hutter* (1553-1605/09) nevéhez köti. A lipcsei majd drezdai héber tanár életét egy poliglott bibliakiadásnak szentelte. *Franciscus Junius* (1545-1602) Genfben Béza tanítványa, később lelkész, majd több egyetemen tanított. *Immanuel Tremellius*-szal (1510-1580), aki héber nyelvészként több iskola és egyetem tanára volt Németországban, elkészítettek egy általánosan elterjedt latin bibliafordítást. Junius nevéhez egy Bibliát soroltak az 1623-as kimutatásban, amelyet *Franciscus Vatablus* (1485-1547) kitűnő párizsi hebraista magyarázatai egészítették ki. Tremelliustól 3 Biblia volt a coetus könyvtárában. A két grammatica *Petrus Martinius* és *Valentin Schindler* munkája volt. [21] Mindkét hebraista egy-egy nyelvtana több kiadást ért meg, a lajstrom nem mond a pataki könyveikről közelebbit. A 17. század során nőtt az Ótestamentum tanulmányozását elősegítő művek száma. Schindler 1612-ben Hanauban kiadott nevezetes kézikönyve 1635-ben már a coetus tulajdonában volt: *Lexicon Pentaglotton, Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Talmudico-Rabbinicum*. [22]

A 17. századi lajstromokban feltüntetett, az Ószövetséggel foglalkozó munkák nagyobb része latin bibliafordítás vagy olyan kézikönyv, amely a latinra támaszkodva segíti az Ótestamentum szövegének jobb megértését. Szerzőik munkái ott szerepelnek a 16. század legjelentősebb bibliafordításának műhelyében is. „*Követtiünk e fordításban sok jámbor tudós embereket, kik a zsidóból, amely nyelven íratott az Ó-Testamentom, igazán fordították a Bibliát, mint Vatablust, Pagninust, Munsterust, Tremelliust...*” – ahogy Károlyi Gáspár írta. [23]

Az I. Rákóczi György ösztönzésére megindult iskolareform érintette a héber nyelv tanulását is. Az iskolaügy iránt igen odaadóan érdeklődő patrónus főúr a tanulmányi színvonal jelentős emelkedését szerette volna elérni a pataki intézményben. Mivel a diákság összetétele nem volt homogén, különféle színvonalú előképzettséggel érkeztek Patakra, a reform úgy kívánt ezen segíteni, hogy a gimnáziumi tagozaton a bölcsészeti tárgyakat – logikát, retorikát – már taníttatni akarta. Így a bölcsészeti tanfolyamba belépő diáknak már nem pusztán e két

tárgyra kell koncentrálnia, ezért alkalmassá válik ismereteinek bővítésére szélesebb tantárgyi alapokon. Ehhez persze a korábbiakhoz képest többet kellett volna tanulni, amit az ifjúság meglehetősen zokon vett, lázadással, az iskola elhagyásával fenyegetőzött, ezért a reformot nem hajtották végre az eredeti elképzelések szerint. A tanárok és a felügyelettel megbízott lelkészek úgy határoztak 1629-ben, hogy „*a fizika és a héber egy időre mellőzhető*”.[24] Véleményünk szerint a bölcsészeti tanfolyam tananyagát érintette ez a döntés, a teológiai tárgyak között továbbra is ott volt a héber nyelv. Bizonyos azonban, hogy csak „*a hasznos elemeit*” tanulták, tehát a betűk megismeréséről, olvasásról, a legfontosabb teológiai kifejezések megtanulásáról, a nyelvtani alapok lerakásáról lehetett szó e tárgy keretei között.

Az 1648. évi reform – összefüggésben Rákóczi György ösztönzésére tett korábbi kísérlettel – már a Tiszán inneni egyházvidék összes iskolájára tekintettel készült.[25] A határozatból világos, hogy egységesebb, célratörőbb előképzést vártak a Kollégium particuláitól a Patakon folyó iskolázás érdekében. Ahogy fentebb is láttuk, most újra elvárták, hogy a gimnáziumi tagozaton megjelenjék a retorika tanítása, s a kisebb mezővárosi iskoláktól is megkívánták a görög nyelv alapelemeinek tanítását. Sőt elhatározták, hogy a nagyobb mezővárosok iskoláiban a teológia alapjait be kell vezetni. Ha a diákok ezekből az intézményekből jobb előképzettséggel érkeznek Patakra – a reform elképzelése szerint – az itteni teológiai tanfolyamon nagyobb terhelést kaphatnak. A határozat megerősíti a Kollégium teológiai tanfolyamán a héber szerepét: a legfelső tagozaton kap helyet a „*teológia és filozófia tudománya, melyekkel egyénileg még a héber nyelv tanulása is alkalmasan összeköthető, mint ami a teológiai tanulmánnyal összhangban van*”.[26]

Mit is jelent ez a bizonyos „*privatum studium*”, a héber egyéni tanulása? Abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy Szatmárnémeti Mihály – 1658-1661 között pataki diák – 1667-ben Franekerben kiadott latin nyelven egy héber nyelvtant: *Tyrocinium Hebraicum, Hoc est Brevis et Methodica Linguae Hebraeae Institutio*. [27] Nem érdektelen felidézni saját nyelvtanulásának útját, amint az ajánlásban röviden előadja. A görögöt már gyermekkorában (a puero) elkezdte tanulni – Szatmárnémetiben járt először iskolába [28] –, a hébernek az alapjait pedig a szatmári gimnáziumban, Azari Zsigmond tanár ösztönzésére rakta le. Meg lehetett tehát ismerni az Ótestamentum nyelvét egy mezővárosi gimnáziumban is. Szatmárnémeti 13-14 éves volt, amikor héberül kezdett tanulni. Tanára, Azari Zsigmond Debrecenben, majd 1650-től Sárospatakon tanult. [29] Később külhoni egyetemeket látogatott, de egészen bizonyos, hogy nem kétesztendei hollandiai peregrinációja során találkozott először a héberrel, hanem már itthon megfelelő ismeretekre tett szert, nyilván Patakon is fejleszthette tudását.

Szatmárnémeti megemlékezett az olvasóhoz intézett előszóban a pataki helyzetről is, többek között ezzel indokolva nyelvtana kiadását: „*Szóljanak a nemes Pataki Kollégium alumnusai, akik velem nem régen megtapasztalták a héber nyelvtan bőségét, amikor azt nagy nehézséggel és idővesztéssel, a mennyiséghez képest oly szűkös eredménnyel kiírni kényszerültek; amiből következett, hogy sokan az írástól megundorodva, a szent nyelv tanulását abbahagyták.*” Világos ebből az, amit fentebb már megállapítottunk, hogy Patakon a teológiai tanfolyam keretében foglalkoztak a héber nyelvvel. Az is kiderül azonban, hogy nem állt rendelkezésre megfelelő nyelvtani segédeszköz. Szatmárnémeti olyan nyelvtanra gondol,

amit ki is adott: rövid, áttekinthető, a legfontosabb nyelvi alapokat nyújtó, a diák számára is megvásárolható nyomtatványra (könyvecskéje negyedréteg alakú, 56 oldal terjedelmű). A fentebb ismertetett kézikönyvek anyagában, amelyből kiírogatták a szükséges nyelvtani részeket, a nyelvismeret kezdő vagy közepesen haladó fokán lévő diák elveszett, s ez visszavetette igyekezetét. Az egyéni tanulás (privatum studium) tehát Patakon a lelkesítő pályára készülő diákok tanulócsoportján belül folyt, és a nyelvtan törzsanyagára korlátozódott. Ezt mutatja Szatmárnémeti nyelvtankönyve. Úgy látszik, hogy Sárospatakon annak ellenére hiány volt a jól használható héber grammatikákban, hogy Gyulafehérváron 1635-ben megjelent Johann Heinrich Alsted héber nyelvtana, 1643-ban pedig Franekerben adott ki héber grammatikát Kismarjai Veszelin Pál.[30]

Idős *Csécsi János* életútja szintén megerősíti azt, amit a héber nyelv helyéről és helyzetéről mondtunk.[31] Csécsi Sárospatakon befejezve a bölcsészeti tanulmányokat, 1669-ben Kassára ment, s ott három évet tanult, majd az alsóbb osztályok tanítója lett. Miután 1674-ben a kassai iskolát a katolikusok elűzték, társaival együtt Erdélybe, Gyulafehérvárra menekült, ahol az elűzött pataki iskola is helyet talált. Újra beiratkozott régi iskolájába, teológiát tanult – s ahogy életrajzában fia, ifjú Csécsi János kiemeli –, elsősorban a héber nyelv tanulmányozásába vetette bele magát a betűkön kezdve, méghozzá huszonöt évesen. Rövid idő alatt olyan haladást tett, hogy Pósházi János professzor elismerését elnyerte – talán ő tanította a hébert –, és a tanuló ifjúság csodálatát kivívta, s az ismétlődő gyakorlatok vezetését órá bízta. Ez az adat is azt igazolja, hogy a pataki tanrendben a teológiai tanfolyam adott helyet a héber nyelv tanulmányozásának. Csécsi életpályáján keresztül még több bizonyosságot is nyerünk megállapításunk alátámasztására. A Göncön majd Kassán bujdosó iskolában 1688 és 1702 között a teológiai tárgyak között ő adta elő a hébert is.

Összességében azt mondhatjuk, hogy Patakon a héber nyelvi ismereteknek olyan színvonalára, amelyet például Szatmárnémeti vagy idős Csécsi János elért, nem lehetett eljutni. Lerakhatták viszont itt a diákok azokat az alapokat, amelyekre később építkezni tudtak. Csécsi egyebek mellett Utrechtben *Johannes Leusden* (1624-1699) igen neves hebraista filológus[32] előadásait látogatta. Szatmárnémeti Hollandiában (Franekerben, Groningenben és Utrechtben) két éven keresztül az ottani hebraisták nyilvános- és magánóráira járt, többek között az említett Leusden, valamint *Jacob Alting* (1618-1679) héber nyelvtant is kiadó, kiváló exegeta [33] tanítványaként fejezte be nyelvi építkezését. Ezen az úton nem járt egyedül sem Csécsi, sem Szatmárnémeti. A pataki alapokra mások is építettek peregrinációjuk során. Ilyen volt elsősorban *Komáromi Csipkés György*, a 17. század legkiválóbb magyar református hebraistája, aki pataki diák volt 1646 és 1649 között. *Veszprémi B. István*, 1658-tól 1661-ig tógátus deák Patakon, egy 1666-ban írt héber nyelvű üdvözlő verse jelzi ebbéli ismereteit. *Pataki Tót István* 1665-ben írt héber üdvözlő verset, 1663 előtt volt pataki tanuló. *Tofeus Mihálytól* szintén ismerünk héber költeményt, Rákóczi Zsigmond halálára írta 1652-ben. Tofeus nem volt pataki diák, volt viszont itteni tanár 1652-53-ban.[34] *Alistáli Farkas Jakab* Komáromból jött Patakra tanulni 1647-ben, s itt másfél évet töltött.[35] *Komáromi Csipkés György* 1654-ben Utrechtben megjelent héber nyelvtanában négysoros héber versekkel köszöntötte a szerzőt.[36] Ezek az apró adalékok is jelzik a héber nyelv jelenlétét a pataki Kollégiumban.

Nem maradt el a héber tanítása 1671 után a bujdosás idején sem. A gyulafehérvári és gönci-kassai évekről már szoltunk. Gyulafehérvárral kapcsolatban még annyit mondunk el, hogy 1690-től *Kaposi Juhász Sámuel* tanította itt az Ószövetség nyelvét, és adott is ki olvasási gyakorlatokra alkalmas héber nyelvű bibliai kivonatokat.[37]

Tanulmányunk végén visszatérünk Szatmárnémeti Mihály nyelvtanához, hogy meghallgassuk, miért is kell a lelkipásztornak a bibliai nyelveket ismernie. Patrónusainak szóló ajánlásában így indokolja: *„Nyelvismeret nélkül senki nem halad. Nem könnyű ugyanis annak, akinek bölcsebbnek kell lennie a községnél, utat nyitni a Szentírás magyarázatára a görög és héber nyelv ismerete nélkül. Ugyanis ez a két eredeti nyelv – a Szentlélek megvilágosítása után – olyan, mint két szem, melyeknek szolgálatával a Szentírás szentélyébe bepillantunk, és tartozunk is azzal, hogy bepillantunk. Ezeknek hiányában a Szentírás magyarázója a Biblia értelmezésében, kifejtésében, oltalmazásában nyomorultul megbotlik és vakoskodik. Hogyan erősíti meg ugyanis a Szentírás eredeti nyelvekben való hitelességét? Mi módon oltalmazza meg az egyház ellenségei által megtámadott számos helyet? Miképpen választja el a helyes szövegváltozatot a tévestől? A lelkipásztor tehát ne legyen kénytelen szüntelenül a mások gazdagságával élni. Mindaz, aki a szent szolgálatra elhívást érez, a lelkiismerettől indítatva legalább annyira szorgoskodjék ezekben a nyelvekben, hogy lexikonokkal tőle telhetően boldogulhasson, úgy legyen tanító és igaz sáfár az Isten házában.”* Szatmárnémeti tehát nem tette túlságosan magasra a mércét. A lelkésznek annyira szükséges ismerni a Biblia eredeti nyelveit, amennyire segédeszközökkel megértheti azokat. Ez viszont a hivatásával összefüggő lelkiismereti kérdés. Minden bizonnyal ez volt Sárospatakon is a héber nyelv tanulásával kapcsolatos alapvető álláspont a 16-17. században.

The Hebrew Language at the Sárospatak Reformed Church School in 16-17th Centuries

In the second half of the 16th century the Protestant School became a high-level institute in Sárospatak. The teachers of it had studied in Wittenberg where they were influenced by Philip Melancton's humanist pedagogical spirit. They planted this spirit in the Sárospatak Church School as well. According to Melancton the Latin language was the most important subject, because it was the way to the knowledge of the pure spirit of the classic world. This was the base of studies. The Greek language was also significant: it helped to understand the Latin authors. The theologians were supposed to know the Hebrew as the language of the Old Testament.

It was emphasised by the law of the Sárospatak School that students had to learn the origin languages of the Holy Scripture. There were books in the library of the school, which helped the students in learning the Old Testament's language. We can find in the catalogue, written in 1623, 14 books connected with Hebrew and the Old Testament. Some of them were grammar books and lexicons, but most of them were Bibles.

The linguistic training was strong at the Sárospatak School in the 16-17th centuries, first of all in Latin and Greek. But sources tell us that there were also students studying Hebrew, for instance György Thúry, who translated two epistles of Apostle Paul from Greek to Hebrew (*Epistolae Pauli Apostoli ad Galatas et Ephesios e Graeca in pure Hebraeam linguam translate... Wittenberg, 1598.*) or Mihály Szatmárnémeti, a publisher of a Hebrew grammar in Holland (*Tyrocinium Hebraicum, Hoc est Brevis et Methodica Linguae Hebraeae Institutuo, Franeker, 1667.*).

Students could establish their knowledge of Hebrew at the Sárospatak Church School. The bases were strong enough to build new studies on them during the time of one taking western university courses.

Megjelent:

*Kun Mária, Morvai Judit (szerk.): **dwbkl rfs** Tanulmánykötet az 50 éves Marjovszky Tibor tiszteletére. Budapest, 2003. 38-47 p.*

[1] Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó / Humanizmus és Reformáció /, 5-24.

[2] Molnár Aladár: A köziktatás története Magyarországon a XVIII. században. Budapest, 1881. 54-66. Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Budapest, 1974. / Humanizmus és Reformáció /, 22-23.

[3] Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1881. 602.

[4] Szabó András: A késő-humanizmus irodalma Sárospatakon (1558-1598). Kandidátusi értekezés, Budapest, 1989. Kézirat, Tudományos Gyűjtemények, Sárospatak, Kt. 8217. 24-25.

[5] Szabó András: A késő-humanizmus... i. m. 17-47.

[6] Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. i. m. 68.

[7] Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv... i. m. 33.

[8] *Epistolae Pauli Apostoli ad Galatas et Ephesios e Graeca in pure Hebraeam linguam translate... Wittenberg, 1598. (RMK III. 926.)*

[9] Szabó András: A késő-humanizmus... i. m. 82

- [10] Bornemisza Péter: Predikatioc egész esztendő által... Detrekő, 1584. 52. (RMNy 541.),
Vö. Szabó András: A késő-humanizmus... i. m. 33.
- [11] Szabó András: A késő-humanizmus... i. m. 82.
- [12] A Sárospataki Református Kollégium 1618-as rendszabályai és 1620-as törvénye. Közli és fordította Szentimrei Mihály. Sárospatak, 1996. [A továbbiakban Törvények.]
- [13] Törvények, 19.
- [14] Törvények, 25.
- [15] Törvények, 45.
- [16] Törvények, 37.
- [17] Molnár Aladár: A köziktatás története... i. m. 86.
- [18] Szabó András: A késő-humanizmus... i. m. 97-98.
- [19] A Sárospataki Református Kollégium 17. századi törvény- és anyakönyve, Sárospatak levéltár. 491-559. Közölve H. Takács Marianna (szerk.): Partiumi Könyvesházak 1623 – 1730. Budapest – Szeged, 1988. /Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14. Szerkeszti: Keserű Bálint. / 7- 137.
- [20] Jelzete Í 107.
- [21] A legjelesebb hebraistákat lásd Werbeck, Wilfrid (szerk.): Die Religion in Geschichte und Gegenwart I-VI. Tübingen, 1957-1962, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). III. 479, 1071, IV. 1182, V. 19. (A továbbiakban: RGG) Valamint: Biographisch- Bibliographisches Kirchenlexikon I-XIV. 1990-2001, Verlag Traugott Bautz; Jewish Encyclopedia [1901-1906]; E két utóbbi lexikonnak csak az Internetes változatához fértünk hozzá.
- [22] Ez a mű is átvészelt a századokat, ma is a Nagykönyvtár tulajdona Sárospatakon. Jelzete: Í 109.
- [23] A Vizsolyi Biblia előljáró beszéde. Sajtó alá rendezte Borbély László. Budapest, 1940. 40-41.
- [24] Dienes Dénes: Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon 1596-1672. Sárospatak, 2000. 253-254.
- [25] Dienes Dénes: Református iskolák... i. m. 284-286.
- [26] Dienes Dénes: Református iskolák... i. m. 259.
- [27] RMK III. 2386.

- [28] Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Budapest, 1977. 577.
- [29] Zoványi Jenő: Lexikon, 34-35.
- [30] Matkó László: Református Lelkészek mint „héber” költők és nyelvtanírók. Múlt és jövő, 1994/1. 17-18. Postma Ferenc: Héber nyelvtanok Magyarországon 1635-1992. Theologiai Szemle, 1995. 54-57.
- [31] Biographia Johannis Tseetsi Senioris, scripta a Johanne Tseetsi filio. Közli Horváth Cyrill. Irodalomtörténeti Közlemények, 1904. 350-363.
- [32] RGG IV. 334.
- [33] RGG I. 294.
- [34] Az életrajzokat közli Zoványi Jenő: Lexikon, 331, 687, 460, 643.
- [35] Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. III. k. Budapest, 1894. 170-171.
- [36] Schola Hebraica. (RMK III. 1904.)
- [37] Zoványi Jenő: Lexikon, 293. Breviarium Biblicum. Kolozsvár, 1699. (RMK II. 1953.); Memoriale Hebraicum. Kolozsvár, 1698. (RMK II. 1921.)